

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК159.923.2

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ СЕРЕД КРЕВНИХ ТА ПРИЙОМНИХ ДІТЕЙ

Т.В. Бондаренко

*здобувачка кафедри загальної та практичної психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України,
психолог Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді*

Статтю присвячено дослідженню особливостей розвитку ідентичності дитини в умовах її зростання в прийомній сім'ї. Також наведено порівняльний аналіз відчуття себе у кривних та прийомних дітей шкільного віку. Окрему увагу у статті присвячено співвідношенню отриманих даних дослідження закономірностей розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї з дослідженнями інших науковців, які вивчали проблеми самосприйняття серед дітей, влаштованих до різних форм замісної опіки.

Ключові слова: ідентичність, прийомна дитина, диференціація, деприваційний вплив, сімейне середовище.

Статья посвящена исследованию особенностей развития идентичности ребёнка в условиях его взросления в приёмной семье. Также приведен сравнительный анализ ощущения себя у кровных и приёмных детей школьного возраста. Отдельное внимание в статье посвящено соотношению данных исследования закономерностей развития идентичности ребёнка в условиях приёмной семьи с исследованиями других ученых, которые изучали проблемы самовосприятия среди детей, устроенных в разные формы замещающей опеки.

Ключевые слова: идентичность, приёмный ребёнок, дифференциация, депривационное влияние, семейная среда.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду допомоги дітям, які залишились без батьківського піклування, визначає сімейне середовище, як найкраще (А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, Г.М. Бевз, В.Н. Ослон та ін.), оскільки йому притаманні стабільність, довготривалість, можливість індивідуального підходу, безпеки та захисту, задоволення потреб дитини в більш тісних емоційних стосунках, прихильності [2; 7; 8]. Хоча розвиток системи підтримки та захисту дітей засобом їх влаштування в замісні сім'ї, зокрема прийомні, поширюється в Україні швидкими темпами, однак усе ще залишаються поза увагою науковців психологічні особливості процесу набуття прийомною дитиною власної тотожності в умовах зміни середовища проживання.

Питання розуміння розвитку ідентичності досліджували Е. Еріксон, Н. Холланд, Д. Марсія, Б. Шефер, Б. Шнейдер, Д. Мід, Е. Гоффман, А. Липкіна, М. Ярошевський, А. Кузьмін [3; 10; 11]. Стосовно особистісного розвитку дитини в умовах проживання в замісній сім'ї можна відмітити обмеженість кола досліджень, особливо у вітчизняній практиці. Активне вивчення конфлікту ідентичності спостерігається серед зарубіжних дослідників та стосується конфліктної ситуації у формуванні ідентичності усиновлених дітей та підлітків [13–16].

Активний розвиток інституту прийомної сім'ї та запровадження інноваційних підходів у роботі з прийомними батьками потребує більш детального вивчення механізмів особистого розвитку прийомних дітей та їх порівняння із набутками зарубіжних досліджень.

Метою статті є аналіз процесів розвитку ідентичності дитини в умовах її зростання в прийомній сім'ї.

Завдання статті: 1) здійснити аналіз набутків закордонних досліджень із питань розвитку ідентичності у дітей, які влаштовані у замісну сім'ю; 2) вивчити особливості розвитку відчуття власної тотожності у прийомних дітей у віці від 7 до 12 років; 3) здійснити порівняльний аналіз отриманих даних щодо особливостей розвитку ідентичності дитини (кривної та прийомної) в умовах замісної опіки.

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У рамках науково-дослідницької роботи «Розвиток ідентичності в умовах прийомної сім'ї» організовано та проведено порівняльне дослідження дітей із прийомних та кривних сімей у Полтавській, Київській, Львівській, Миколаївській, Сумській, Чернігівській областях та м. Києві.

Вибірка. У дослідженні брали участь 60 прийомних дітей та 60 кривних дітей з повних сімей віком від 7 до 12 років.

Методи. Для реалізації поставлених завдань були використані наступні методики:

1. Стандартизоване інтерв'ю (авторська методика);
2. Тест «Значущі інші» (авторська методика);
3. Методика «Хто я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Рум'янцевої [9, 83–106]);
4. Тест Рене Жіля [12, 571–582];
5. Тест самооцінки Дембо-Рубінштейн в модифікації А.М. Прихожан [12, 495–498];
6. Проективний малюнок «Автопортрет»;
7. Соціальна історія дитини на основі інтерв'ювання прийомних батьків чи соціальних працівників, які супроводжують сім'ю.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

За результатами проведеного дослідження можна констатувати той факт, що диференціація ідентичності вище серед дітей з кривних сімей ($U=1562$; $p=0,01$), однак ці відмінності існують переважно за

рахунок більш вираженого соціального Я ($U=1606,5$; $p=0,003$), і рефлексивного Я ($U=1490,5$; $p=0,028$), за іншими аспектами ідентичності немає відмінності між дітьми з різних типів сімей.

Діти з прийомних сімей набагато рідше згадують кривних батьків у тесті Р. Жилія ($U=2086,5$; $p<0,001$), однак слід звернути увагу на те, що кількість згадувань друзів однолітків у них також значно менше, що може бути пов'язано з відривом від їх звичного оточення ($U=1617,5$; $p<0,001$).

Серед дітей з кривних сімей 77,8% знають свою національність, але серед прийомних дітей таких тільки 41,5% ($X^2=12,6$; $p=0$).

Майже всі діти з кривних сімей (90,3%) відчують, що відстань між місцем народження і місцем проживання є близькою, серед дітей з прийомних сімей таких лише 31,7% ($X^2=35,7$; $p=0$).

Діти з кривних та прийомних сімей значно відрізняються за улюбленим видом діяльності. Читати люблять 36,5% дітей з кривних сімей, та лише 15% – з прийомних. Малювати також більше люблять діти з кривних сімей (69,8%) і лише 34,1% з прийомних. 87,8% дітей з прийомних сімей люблять гратися, серед дітей з кривних сімей таких менше 54%.

Деякі особливості малюнка «Автопортрет» переважно властиві прийомним дітям. Серед них: схильність малювати спільними лініями, зображення круглих очей, схематичне зображення рота, наявність на малюнку пальців у вигляді петель, додаткові природні деталі, які не були задані інструкцією.

Внутрішні закономірності вибірки дітей з прийомних сімей. Відповідно до отриманих даних, термін проживання в родині прямо пов'язаний з частотою згадування прийомної сестри ($r=0,33$; $p<0,05$) і зворотно пов'язаний із частотою згадування кривних батька, матері та бабусі та загальною кількістю згадуваних кривних родичів (r від $-0,35$ до $-0,44$; $p<0,05$).

Час перебування у несприятливих умовах зворотно взаємопов'язаний з самооцінкою здоров'я ($r=-0,35$; $p<0,05$).

Прийомні діти, які зазначають про походження свого імені з кривної сім'ї, мають більш диференційовану ідентичність (за рахунок більш розвинутого діяльнісного Я) ніж діти, які вказують, що їх ім'я їм дали прийомні батьки.

Прийомні діти, які бажають продовжувати контакти з кривною матір'ю, мають більш диференційовану ідентичність ($U=36$; $p=0,006$), переважно за рахунок діяльнісного Я ($U=43,5$; $p=0,011$). Водночас, ті прийомні діти, які відчують себе ближче до прийомної матері, також мають більш диференційовану ідентичність, ніж ті, хто відчуває себе далі ($U=183,5$; $p=0,048$), причому диференціація відбувається за рахунок рефлексивного Я ($U=174$; $p=0,073$). Очевидно, для підвищення диференціації ідентичності важливим є сам значущий та близький контакт з матір'ю (кривною або прийомною).

Ці дослідження співвідносяться з дослідженнями зарубіжних учених, які виділяють три аспекти ідентичності: самовизначення, узгодженість особистості, неперервність у часі. Говорячи про співвідношення ідентичності і самовизначення, науковці твердять про набір характеристик, з яким людина ідентифікує себе і за яким її впізнають інші люди у певному соціальному і історичному контексті. Крім того, ідентичність співвідноситься з суб'єктивним почуттям узгодженості особистості, а саме тим, як різні аспекти ідентичності поєднуються один з одним. І розглядаючи більш детально третій аспект ідентичності, важливо дослідити, як ідентичність співвідноситься з відчуттям безперервності часу, зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього, а також зв'язку часу та простору. Тобто ідентичність пов'язує особистість, суб'єктивне сприйняття, відносини та зовнішнє середовище [15; 16].

Діти, які пережили два або більше перемішень, мають більший показник диференціації ідентичності ($U=202$; $p=0,04$) за рахунок більш вираженого рефлексивного Я ($U=199,5$; $p=0,026$).

Також підтвердився негативний вплив досвіду ранньої сепарації від значущої особи. Діти, які мають досвід ранньої сепарації від значущої людини, мають значення диференціації нижче, ніж ті, у яких такого досвіду немає ($U=245$; $p=0,02$).

Наявність повної сім'ї є позитивним фактором розвитку незалежно від асоціальності чи соціальності сім'ї. Якщо в кривній сім'ї дитини було двоє батьків, то в прийомній сім'ї дитина набагато частіше згадує про кривних батьків. Якщо в кривній сім'ї було двоє батьків, то індикатор можливих мозкових дисфункцій у дитини складає 36,6% з можливих, якщо ж був тільки один з батьків (у більшості випадків мати) – такий індикатор може досягати 82,4%. Коли в прийомній сім'ї двоє батьків, у дитини більш розвинуте фізичне Я, значущість прийомних батьків, вони частіше згадуються дитиною в запропонованих тестових методиках.

Якщо прийомна і кривна сім'я подібні за складом родичів та місцем проживання, то в дитини ймовірність більш розвинутої рефлексії вище, а кількість негативних індикаторів на малюнку нижче. Діти, прийомні батьки яких підтримують контакт з кривною сім'єю, мають більш виражене комунікативне Я і частіше згадують друзів у тесті (як первинна ознака соціалізації), ніж ті, які не підтримують кривних контактів.

Вивчено вплив кількості дітей на отождолення себе. Якщо в кривній сім'ї було більше 2-х дітей, то у дитини більш виражене соціальне Я. Це також підвищує значущість для дитини кривної матері, кривного батька, і в цілому підвищує кількість згадувань кривних родичів. Якщо в кривній сім'ї було 1–2 дитини, то діти частіше згадують в тестах прийомних батьків, ніж діти з багатодітних сімей.

Результати досліджень підтверджують дослідження ідентичності усиновлених та прийомних дітей в Америці та Європі. Граафсма, Бродзинський та Гротевант, дослідження яких представлені у ґрунтовних працях [13–16] вважають, що ідентичність прийомної дитини складається з трьох рівнів: внутрішньо психічного, сімейного та рівня, який стосується відносин за межами прийомної сім'ї. Особливою, на їхню думку, постає роль перетину цих рівнів та те, як прийомні діти намагаються переосмислити своє становище, знаходячи схожості чи відмінності між собою та членами їхніх прийомної і кривної сім'ї. Також вчені підкреслюють важливість значущих контактів (в тому числі дорослих) серед прийомних та кривних родичів, які

визначатимуть майбутню природу соціальних зв'язків та взаємостосунків. Формування ідентичності, на думку вищезазначених науковців, відбувається у дослідженні, оцінці та сумнівах між внутрішнім ядром (уявленням про самого себе) та сімейними стосунками (як прийомними, так і кривними).

Результати дослідження підтвердили вплив негативних факторів на розвиток ідентичності. Якщо в історії дитини є досвід проживання у закладі, то фізичне Я дитини розвинуте слабше, ніж у дітей, у яких цей фактор відсутній. 94,7% дітей з наявністю фактора «Заклад» мають досвід будь-якої форми насилля. Серед тих, у кого цей фактор відсутній, досвід насилля складає 33,3%. Будь-які форми інституалізації впливають негативно на фізичне самосприйняття дитини та підвищують вплив фактора насилля.

Діти, які мають досвід ранньої сепарації, демонструють меншу деталізацію обличчя на малюнку себе, ніж діти, які не мають такого досвіду. Крім того, такі діти закономірно менше згадують кривних родичів у тесті, це стосується майже всіх найближчих родичів (матері, батька, брата). Серед дітей, які перенесли досвід ранньої сепарації, 66,7% мають уявлення про гру, характерні для більш молодшого віку, проте якщо дитина не мала такого досвіду, то вірогідність такого уявлення складає 28%. Отже, рання сепарація від значущого дорослого в досвіді дитини має негативний вплив на формування ідентичності в цілому. Про негативний вплив деприваційних чинників у своїх роботах зазначали Н.К. Асанова, І. Лангмейєр, З. Матейчек, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, Г.М. Бевз, Н.Ю. Максимова [2–7].

Окремим блоком дослідження стало вивчення самооцінки прийомних дітей. Самооцінка за господарським блоком позитивно корелює з самооцінкою акуратності, навчання і когнітивної здатності (r від 0,36 до 0,58; $p < 0,05$). Самооцінка акуратності прямо пов'язана із самооцінкою навчання ($r = 0,52$; $p < 0,001$) і слабше – з самооцінкою когнітивної здатності, характеру і ставлення до інших (r від 0,31 до 0,35; $p < 0,05$). Самооцінка когнітивної здатності прямо пов'язана з самооцінкою характеру ($r = 0,31$; $p < 0,05$). Виявлено позитивну кореляцію самооцінки характеру з деталізацією малюнка ($r = 0,36$; $p < 0,05$). Самооцінка зовнішності прямо пов'язана з самооцінкою комунікативності ($r = 0,47$; $p < 0,01$). Самооцінка ставлення до інших позитивно корелює з самооцінкою комунікативності ($r = 0,36$; $p < 0,05$).

Спостерігається негативний зв'язок самооцінки навчання з деталізацією корпусу в графічному тесті ($r = -0,34$; $p < 0,05$). Самооцінка ставлення до інших негативно корелює з площиною малюнка ($r = -0,34$; $p < 0,05$). Самооцінка комунікативності, позитивно корелює з деталізацією малюнка взагалі та конкретно – корпусу (r від 0,32 до 0,47; $p < 0,05$). Результати дослідження вказали на сильний зворотний зв'язок між самооцінкою домінуючої настрою і силою натиску олівця ($r = -0,54$; $p < 0,001$). Деталізація обличчя і деталізація корпусу дуже сильно взаємопов'язані ($r = 0,52$; $p < 0,001$).

Розвиток дітей, які мали досвід виховання поза сім'єю, свідчить про формування принципово інших механізмів активності особистості, які, дозволяючи дитині пристосуватися до життя, обмежують її входження до суспільного оточення.

ВИСНОВКИ

Дослідження щодо розвитку ідентичності дитини в прийомній сім'ї засвідчило, що умови зростання дитини в замісній опіці можуть виступати чинником змін в нормативно встановленому процесі формування ідентичності дитини. Досвід переміщення прийомної дитини, яка зростає поза межами кривної сім'ї, супроводжується втратами значущих людей і тим самим створює ризики для формування відчуття власної тотожності. Дитина, яка влаштована до прийомної сім'ї, як правило, немає досвіду стабільних сімейних стосунків, а переміщення із однієї родини до іншої може слугувати підґрунтям розвитку внутрішньоособистісного конфлікту. Кожна конкретна соціальна ситуація її переміщення (асоціальна родина, різні типи закладів державної опіки, кривна та замісна сім'я) має певний вплив на формування її уявлень про себе та формування власної ідентичності.

Разом із тим, результати дослідження підтвердили, що наявність повної сім'ї є позитивним фактором розвитку як для кривних, так і для прийомних дітей. Дослідження виявило позитивний вплив контактів з кривними родичами або введення кривних батьків до інформаційного поля дитини. Порівняння типів сімей прийомної дитини, а саме впливу складу кривної та прийомної сім'ї, як важливого фактора для більш здорового розвитку ідентичності прийомної дитини, дало можливість отримати результати, які необхідно враховувати при розміщенні дітей та в ситуації влаштування дитини в прийомну сім'ю.

Розвиток ідентичності можливий через здатність актуалізувати минуле, переосмислити та відрефлексувати його. Блокування, яке відбувається при відторгненні минулого, «відкидає» дитину у розвитку на доконвенційний рівень мислення.

Будь-які форми інституалізації впливають негативно на фізичне самосприйняття дитини та підвищують вплив фактора насилля. Рання сепарація від значущого дорослого в досвіді дитини має негативний вплив на формування ідентичності в цілому.

Однак особливості входження та розвитку дитини у різних формах замісної опіки ще малодосліджені в Україні. Це створює необхідність та перспективи для проведення додаткових досліджень з цієї тематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асанова Н.К. Руководство по предупреждению насилия над детьми : [учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов] / Н.К. Асанова. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 230 с.
2. Бевз Г.М. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пеша. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 101 с.
3. Идентичность: Хрестоматия / [сост. Л.Б. Шнейдер]. – М., 2003. – 311 с.
4. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчик. – Прага : Авицenum, 1984. – 334 с.
5. Лишённые родительского попечительства : [учебное пособие для студ. пед. институтов, университетов] ; [ред. В.С. Мухина]. – М. : Просвещение, 1991. – 235 с.

6. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. / Н.Ю. Максимова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 308 с.
7. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В.Н. Ослон. – М. : Генезис, 2006. – 368 с.
8. Прихожан А.М. Психология сиротства / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2007. – 400 с.
9. Румянцева Т.В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре / Т.В. Румянцева. – СПб. : Питер, 2006. – 176 с.
10. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М., 2007. – 68 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – 344 с.
12. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика детей / [сост. Райгородский Д.Я.]. – Самара : ИД «Бахрах-М», 2008. – 624 с.
13. Brodzinsky, D.M. Children's Adjustment to Adoption: Developmental and Clinical Issues (Developmental Clinical Psychology and Psychiatry) / Anne B. Brodzinsky, Daniel W. Smith, David M. Brodzinsky. – Paperback Sage Publications, 1998.
14. Brodzinsky, D.M. The Psychology of Adoption / David M. Brodzinsky, Marshall D. Schechter. – Oxford University Press, 1990.
15. Grotevant, H.D. The Integrative Nature of Identity: Bringing the Soloists to Sing in the Choir / H.D. Grotevant. – NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1993.
16. Stein, L.M. Identity formation in the adopted adolescent / L.M. Stein, J.L. Hoopes. – NY : Child Welfare League of America, 1985.

УДК159.9.07:616

КАТЕГОРИЯ ЗДОРОВ'Я ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Н.В. Гончаренко

*аспірантка кафедри загальної і медичної психології та педагогіки
НМУ імені О.О. Богомольця*

У статті наведено результати теоретичного аналізу категорії «психічне здоров'я», його критеріїв та складових. Розглянуто зміст і особливості зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на психічне здоров'я особистості.

Ключові слова: психічне здоров'я, саморегуляція, особистість, самоставлення, адаптація, працездатність, екзогенні та ендогенні чинники.

В статье представлены результаты теоретического анализа категории «психическое здоровье», критериев и структуры психического здоровья. Рассмотрены содержание и особенности внешних и внутренних факторов, которые влияют на психическое здоровье личности.

Ключевые слова: психическое здоровье, саморегуляция, личность, самоотношение, адаптация, работоспособность, эндогенные и экзогенные факторы.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

За сучасних умов розбудови українського суспільства особливої ваги набувають питання формування в особистості нових життєвих стратегій, компетентності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Проте, за умов суспільних негараздів і нестабільності, проблема збереження психічного здоров'я особистості, зокрема, студентської молоді, постає одним із найважливіших завдань кожної людини, суспільства, держави.

Зазначимо, що психічне здоров'я є однією із умов становлення професійної самосвідомості, ідентичності, ефективною професійною діяльністю особистості, її психологічного благополуччя, обумовлює її гармонійний розвиток як суб'єкта діяльності.

Водночас, здійснений нами огляд літературних джерел показав відсутність узгодженої позиції у виборі дослідниками засобів збереження психічного здоров'я загалом та студентської молоді, зокрема.

Мета статті: здійснити узагальнення теоретико-експериментальних підходів у зарубіжній та вітчизняній літературі до проблеми психічного здоров'я, його структури, змісту, особистісних детермінант.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Констатується, що проблема здоров'я особистості становить предмет дослідження багатьох науковців. Так, ті чи інші аспекти психічного здоров'я розглядали М.С. Андрос (психічне здоров'я особистості) [1]; М.Й. Боришевський (психологія самоактивності та суб'єктного розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи) [2]; Б.С. Братусь (аномалії особистості) [4]; Є.М. Потапчук (збереження психічного здоров'я військовослужбовців) [10]; Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич, О.В. Наскова, І.В. Толкунова (психологія здоров'я людини) [1]; С.Д. Максименко (психічне здоров'я дітей) [6]; Г.С. Нікіфоров (психологія здоров'я) [10]; В.Я. Семке (психічне здоров'я і суспільство) [12]; О.В. Хухлаєва (особливості психічного здоров'я студентів) [14]. У багатьох працях найбільш поширеними є погляди, згідно з якими психологічне здоров'я розуміється як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного самоприйняття себе та світу: В. Франкл, А. Маслоу (психологічне здоров'я як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації) [7]; А. Адлер, Е. Фромм (міжособистісні стосунки як важливий критерій психічного та психологічного здоров'я) [2].

Як засвідчив здійснений нами аналіз, проблема психічного здоров'я людини та його розвиток розглядається в якості *найважливішої детермінанти* розвитку особистості, що потребує спеціального дослідження.

Показано, що категорія *здоров'я* містить чотири його *складові* – фізичну, психічну, соціальну і духовну. Всі ці складові невід'ємні одна від одної, вони тісно взаємопов'язані і у своїй єдності визначають загальний стан здоров'я людини. В літературі категорія *здоров'я* поділяється на фізичне, психічне, соціальне і духовне здоров'я.